

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ В СИСТЕМІ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ У 1941–1943 РОКАХ

У статті схарактеризовано роль періодичних видань у пропагандистській діяльності окупаційної влади Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації. Показано змістовну частину та типи періодичних видань; зазначено завдання, що перед ними ставила нацистська влада, формуючи необхідні ідеологічні конструкції для впливу на мешканців окупованих територій України. Показано, що гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість українців.

Ключові слова: пропаганда, Друга світова війна, нацистська Німеччина, окуповані території України, періодичні видання.

Oksana Salata

PERIODICALS IN THE SYSTEM OF NAZI PROPAGANDA IN OCCUPIED TERRITORIES OF UKRAINE IN 1941–1943s

In this article, the role of periodicals in the propaganda activities of the occupation authorities of the Reichskommissariat Ukraine and the military administration zone has been revealed; the content and types of periodicals have been shown; the task set before them by the Nazi occupation authorities in forming appropriate ideological structures to influence the population of the occupied territories of Ukraine has been disclosed. It is shown that Hitler's governance used the press as one of the effective means of influencing not only the opinion, but also the consciousness of the population of the temporarily occupied territories.

The subject of the study is the content of periodicals and their influence on the behaviour, moral and psychological condition of the population of the Ukrainian territories occupied by the Nazi army. The main aspects of Nazi Germany's information policy in the occupied territories have been revealed with the use of comparative-historical and problem-chronological methods, as well as content analysis, which allowed to analyse the content of periodicals and to highlight the features of their content lines.

The occupation administration used various forms of propaganda: publishing newspapers and magazines in Ukrainian; demonstrating special films in cinemas; releasing visual agitation in the form of posters and leaflets, as well as documentary exhibitions; through theatre plays, radio broadcasts in Ukrainian, Russian and other languages. It resorted to the modern methods of using the press in times of the war.

The population of the temporarily occupied territories of the USSR demanded news as the only opportunity to navigate in those difficult conditions. That is why Hitler's governance used the press as one of the effective means of influence not only the opinion, but also the consciousness of the population of the temporarily occupied territories. The German occupation authorities tried to take advantage of the "information hunger" that prevailed after the retreat of Soviet troops and to fill the information vacuum with their own propaganda. In order to spread the necessary information among the population, the Nazi occupation authorities published newspapers and magazines in each region, district, city.

Key words: propaganda, World War II, Nazi Germany, occupied territories of Ukraine, periodicals.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Салата О., 2020

Проблематика застосування інструментів та механізмів інформаційно-психологічного впливу нацистською армією на населення Рейхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації впродовж 1941–1944 рр. вимагає ґрунтовного дослідження. Розгляд цього питання

потребує аналізу не лише архівних документів і матеріалів, але й періодичних видань, що видавалися на території окупованої України.

Дослідженням ролі періодичних видань у пропагандистських схемах нацистського керівництва на окупованих територіях СРСР в роки Другої світової війни займалися як вітчизняні,

так і зарубіжні вчені: Б. Черняков (Черняков Б., 2006), С. Стельникович. (Стельникович С.В., 2013), В. Яременко (Яременко В., 2006), Armstrong, John A. (Armstrong A., 1990), К. Беркгоф (Беркгоф К., 2006). У своїх працях вони характеризували вплив окупаційної періодики на місцеве населення в окремих регіонах.

Метою статті є розгляд ролі періодичних видань у пропагандистській діяльності окупаційної влади Рейхскомісаріату «Україна» та зоні військової адміністрації.

Напередодні радянсько-німецької війни 6 червня 1941 р. начальником штабу Верховного головнокомандування вермахту було видано директиву, де давалася вказівка щодо посилення рот пропаганди та відділів, які відповідали за цю ділянку роботи, фахівцями з пропагандистської роботи. Було запроваджено відділи цензури для стеження за змістом преси на окупованій території, німецькою та місцевою мовами. Саме ці матеріали відображали початковий етап війни і підготовку нацистської армії до пропагандистських дій (Коваль М.В., 1988. С. 157–158).

Щоб тримати під контролем окуповані території та впливати на свідомість і поведінку місцевого населення, у середині липня 1941 р. на нараді Верховної ради Рейху було ухвалено рішення відновити пресу для українців з метою здійснення більш активного впливу на населення окупованих територій (Косик В., 1998. С. 240–241). Оскільки радянські поліграфічні підприємства були знищені Червоною армією під час відступу, то в більшості випадків типографічне обладнання було завезене з Німеччини або з інших окупованих країн Європи. Колишній керівник видавничої справи в Рейхскомісаріаті «Україна» Г. Горнауер писав, що за роки окупації (1941–1943 рр.) більша частина друкованої продукції виготовлялася цивільним населенням і армією вермахту (Ивлев И.А., 1988. С. 119).

З початком створення Рейхскомісаріату «Україна» на політичне управління, яке діяло за вказівками політичного відділу Міністерства східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом, покладалося завдання уніфікувати видання, що вже видаються, й ті, що плануються. Політичне управління складалося з 14 відділів, серед яких був відділ загальної пропаганди, до його структури входили підвідділи: пропаганда, преси, радіо, кіно, іноземних зв'язків, господарського вербування, виставковий, обслуговування військ тощо (Черняков Б., 2006. С. 8). Політичними розробками заходів та реалізації планів вермахту в галузі преси і пропаганди опікувався інспектор Міністерства східних окупованих територій Еттінгер¹.

¹ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних об-

У Міністерстві східних окупованих територій було створено чітку систему організації функціонування як німецької, так і окупаційної преси й забезпечення її необхідними матеріалами. Керівником цього відділу був міністеріалдирингент Циммерман, серетарем — Людвіг Булиш. Цей відділ відповідав за забезпечення пропагандистів обладнанням, кіноматеріалами, папером для газет, гучномовцями тощо².

Для обслуговування східної преси в Міністерстві східних окупованих територій було також додатково створено групу 18 с, керівником якої був Кіхбен-Шмідт. Основною функцією цієї групи, як і вищезгаданого відділу, було обслуговування преси: плани, картотеки, організація інформаційних поїздок на місця та контроль і обробка матеріалів для східної преси. Цьому відділу безпосередньо підпорядковувалися видавництва газет і часописів, що розповсюджувалися на окупованій території Української РСР: «Нове слово», «Голос...» тощо³.

Досить впливовим було новостворене Політичне управління пресою. Воно опікувалося розробкою чітких інструкцій з цензури для видавців періодичної преси. Тут обслуговували кореспондентів східної преси. Саме в цьому відділі друкувалися яскраві пропагандистські путівники Німеччиною, що розповідали про «найкращу у світі країну», брошури та книжки про Адольфа Гітлера та його прагнення створити нову Європу, про німецьких селян і робітників, які «живуть у достатку»⁴.

Основним завданням окупаційної преси (як і інших форм нацистської пропаганди) була теза про звільнення народів СРСР від «більшовизму». Саме боротьба з радянським політичним і суспільним ладом була центральним пунктом цієї пропаганди. Євреям (поряд з комуністами) надавалася визначальна увага.

Наприкінці 1941 р. у директиві рейхсміністра Розенберга про запровадження фашистських порядків в окупованих радянських областях зазначалося, що всі питання, пов'язані з дозволом випуску місцевих газет, розв'язуються рейхсміністром у справах окупованих східних областей на основі пропозицій рейхскомісарів. Наголошувалося, що газет потрібно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації.

ластей. Оп. 1. Спр. 1. Арк 26.

² Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк 38.

³ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 40.

⁴ Державний Російський військовий архів. Фонд 1358. Імперське міністерство у справах окупованих східних областей. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42–43.

Але в той же час варто прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейхскомісаріатах. Далі зазначалося, що дозвіл на видання місцевих газет залежить від наявності в кожному окремому випадку політично надійних видавців та редакторів. Необхідною умовою є наявність достатньої кількості німецьких цензурних органів (Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, 1963. С. 65–66).

У кожному гебітскомісаріаті, області, районі було створено органи цензурного нагляду за періодикою. Із листа комісара Умані генеральному комісару ми бачимо, що всі статті та публікації, які публікувалися в уманській газеті «Український голос», піддавалися прискіпливій цензурі з боку відділів пропаганди окупаційної адміністрації на місцях. Листи, що надходили від громадян, також проходили цензуру, деякі не потрапляли до газети⁵.

Для міських жителів преса була основним джерелом інформації. Відзначимо, що місцеве радіо регулярно передавало її докладні огляди. Вибірki газет також були доступні читачам міських бібліотек. Популярність преси серед населення зумовлювалася регулярними публікаціями зведень про становище на фронтах Другої світової війни, а також розпоряджень і наказів місцевої адміністрації. Періодичні видання читали й обговорювали мільйони людей на окупованій території.

Надзвичайно важливим у висвітленні окупаційною пресою було єврейське питання. Періодична преса на окупованій території не тільки інформувала населення про заходи окупаційної влади, але й безпосередньо впливала на зміну ставлення до євреїв місцевого населення. А це часом мало вирішальне значення при наданні їм необхідної допомоги (Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах, 2005. С. 56–58).

Як зазначалося, на території українських земель періодичні видання з'являються під німецьким контролем у перші ж тижні окупації. З кінця літа 1941 р. газети українською мовою розпочинають виходити вже на всій захопленій німцями території. Періодичні видання друкували в кожному обласному чи районному центрі. З осені 1941 р. розповсюджувалися газети «Волинь» у Рівному, «Вільне слово» у Дрогобичі, «Голос Полтавщини» у Полтаві, «Меч» у Кривому Розі, «Нова Доба» у Бердичеві та ін. (Черняков Б., 2006. С. 23–32).

З метою уніфікації та систематизації періодичних видань на території Рейхскомісаріату «Україна» відділом преси Міністерства східних окупованих територій було розроблено складну,

але структуровану систему підрозділів. Один із них, зокрема «Німецьке видавничо-друкарське товариство в Україні з обмеженою відповідальністю», що розміщалося у Луцьку, стало головним. Це видання відповідало за випуск німецькомовної періодики, а також офіційних бюлетенів рейхскомісара та генерал-комісарів, книготоргівлю та мало у своєму складі кореспондентів і фотографів. Безпосередньо періодикою в різних регіонах опікувалися утворені при «Німецькому видавничо-друкарському товаристві в Україні» підпорядковані йому товариства «Преса України», «Українія», «Ужитковий друк України», сільськогосподарське видавництво України.

Товариство «Преса України» фактично було утворене 1 грудня 1941 р. тими ж засновниками, що й «Німецьке видавничо-друкарське товариство». Директором його також став Г. Грорнауер. Товариство координувало роботу всіх підприємств та друкарень у Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації, контролювало їхню господарчу діяльність. Забезпечувало необхідними матеріалами тощо. Товариство «Українія» також було засноване в Луцьку (листопад 1941 р.) Національною спілкою німецьких видавців газет у Берліні. На початку 1943 р. цей відділ преси мав 32 власні пункти розповсюдження. А в серпні цього ж року періодичні видання вже розповсюджувалися в 65 містах.

Загалом же на початку 1943 р. товариство «Преса України» вже координувало і забезпечувало випуск 91 газети загальним разовим накладом близько 1 млн примірників. За підрахунками вчених, які досліджували окупаційну пресу, на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалося близько 300 газет та часописів (Черняков Б., 2006. С. 57–58). Дозвіл на таку кількість періодичної преси можна пояснити прагненням фашистської адміністрації повністю контролювати інформаційне поле окупованих територій, поширювати необхідну інформацію пропагандистського характеру і в такий спосіб впливати на свідомість і поведінку місцевого населення.

Коли влітку 1942 р. гітлерівське керівництво зрозуміло, що війна не закінчиться так швидко, як вони того прагнули, було запроваджено активну пропаганду серед населення, і найважливішим фронтом у цій справі ставала періодична преса. Зважаючи на це, для видання окупаційної преси було розроблено спеціальні методичні підходи, які використовувалися з метою пропаганди серед українського населення.

Газети й часописи, що виходили на окупованій території, видавалися багатьма мовами. Більшість із них виходила накладом від 2,5 до 10 тисяч примірників. Газети, що видавалися на території Рейхскомісаріату «Україна» та зони військової адміністрації, друкувалися переважно українською, іноді російською мовами

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Фонд 3206. Колекція документів Рейхскомісаріату «Україна». Оп. 2. Спр. 74. 12 арк.

та мовою багаточисленних національних меншин, котрі мешкали в цей час на Україні (Великая Отечественная война 1941–1945, 1985. С. 207).

Більшість газет і часописів, що видавалися на окупованій території, не дуже відрізнялися одне від одного за змістом і характером публікацій. На перших сторінках друкувалися переможні зведення з фронтів і возвеличення німецьких солдатів, їхньої доблесті. На другій та третій сторінках публікувалися переважно статті про більшовицький режим та його ворожі наміри щодо українців, про відомих українських діячів минувшини, про досягнення українських селян в умовах окупації. Більшість репортажів подавалася через призму поглядів німецьких журналістів або українських журналістів, які співпрацювали з окупаційною владою. Це накладало певний ідеологічний і психологічний відбиток на читача.

Показовими в цьому аспекті є заголовки статей у часописі «Волинь» та «Вінницькі вісті»: «Київ і Полтава визволені!» (Волинь, 1941. 12 вересня. С. 1), «Успіх на Донецькому фронті» (Волинь, 1941. 12 лютого. С. 1), «Німецькі війська успішно стримують ворожий натиск». У цих статтях йшлося про те, що німецько-фашистська армія успішно протистоїть радянським військам на північному заході Кіровоградської області (Волинь, 1943. 25 листопада. С. 1). Цікаво, що в ці ж дні — 23–24 листопада 1941 р. — у радянських зведеннях читаємо, що радянські війська взяли районний центр Кіровоградської області, Онуфріївку. У районі нижньої течії річки Прип'ять, продовжуючи наступ, вони також захопили районний центр Поліської області з містом Хойники (Жадов А.С., 1978). Яка ж інформація правдива? Як себе почуває населення окупованих територій, отримавши суперечливу інформацію водночас із німецьких і радянських зведень?

Досліджуючи окупаційні газети, пересічна людина справді переконувалася у тому, що нацистська армія принесла народу України мир і злагоду. У пресі розвінчувалася система радянського режиму й господарювання та протиставлялася німецькій. У газеті «Вінницькі вісті» на першій сторінці читаємо «Німеччина перемагає на всіх фронтах» (Вінницькі вісті, 1941. № 1. С. 1), на другій та третій сторінках бачимо публікації «Пробудження до нового життя» (Там само. С. 3), «Правдиве обличчя більшовизму» (Вінницькі вісті, 1942. № 63. С. 2) тощо.

У більшості публікацій акцентувалися явища в керівництві та умовах життя населення окупованих територій, що відрізнялися від радянських форм управління. Так у газеті «Сумський вісник» № 6 від 5 листопада 1941 р. писали: «Непереможна німецька армія принесла місту Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного гніту. Тільки недавно громадяни міста почали

дихати на повні груди...» (Сумський вісник, 1941. № 6. С. 2). У газеті «Нова Україна» від 6 березня 1942 р., що видавалася на Харківщині, опубліковано статтю «Ліквідація більшовицької колгоспної системи», де зазначається, що, на відміну від більшовиків, німецький уряд видав наказ про надання селянам землі в одноосібне користування⁶. Тут же розповідається про те, як важко жилося українським селянам, а тепер, завдяки «новому порядку» та новому земельному закону, селяни зможуть стати заможними і забезпечуватимуть Великонімецьку державу. Однак ми добре знаємо, що земельний закон так і залишився лише на папері. Колгоспна система продовжувала існувати в іншому форматі, адже це була дуже зручна форма господарювання, в умовах якої можна було повністю контролювати працю селян та вилучати більшу частину виробленої продукції.

Оскільки преса, насамперед, виконувала стратегічне завдання нацистської ідеології: сприяти тому, щоб населення окупованих територій перейнялося антисемітськими та антибільшовицькими настроями, значне місце в періодичній пресі відводилося саме єврейському питанню. Наразі єврейство ототожнювалося з більшовизмом і Радянською владою (Вінницькі вісті, 1943. № 56, С. 2; № 58, С. 3). У газеті «Вінницькі вісті» від 9 серпня 1942 р. під заголовком «Правдиве обличчя більшовизму» зображено карикатуру, де показано, як єврей знімає маску Сталіна, і коментується це так, що насправді Радянською країною керують євреї, а Сталін є їхньою машкарою (Вінницькі вісті, 1942. № 63. С. 3).

Періодичні видання на тимчасово окупованій території стали важливим інструментом пропаганди. Можна стверджувати, що саме преса відіграла в політиці гітлерівського керівництва провідну роль. Більшість газет на території Рейхскомісаріату «Україна» видавалася від імені місцевої громади, саме управи мали вирішувати організаційні питання щодо преси. Попри це, усі газети й часописи перебували під пильним контролем цензури, яку здійснювали представники пропагандистських структур вермахту та органів військової адміністрації.

Незважаючи на те, що на кінець 1943 р. на окупованій території України видавалася велика кількість газет та часописів, структура кожного з цих видань була типовою. Як-от, якщо переглянемо декілька газет, таких як «Українське слово», «Нове Українське Слово», «Волинь», «Вінницькі вісті», «Костопільські вісті», виданих протягом 1941–1943 рр., то побачимо, що перша сторінка цих видань мала характерну тематику. На першій сторінці друкувалися повідомлення з фронтів, що подавалися у пафосній формі від імені

⁶ Державний Архів Харківської області: Фонд 2984. Редакція газети «Нова Україна». Оп. 1. Спр. 1. 157 арк.

переможців. На цій же сторінці — огляд міжнародних подій, причому завжди розмежовувалося, де свої: Італія та Японія, а де чужі: Англія, Франція, США та Радянський Союз. Якщо мова йшла про Англію чи США, то автори повідомлень критикували практично всі дії керівництва цих держав. Якщо мова йшла про Італію чи Японію, то говорилося переважно про їхні здобутки. Досить рідко на першій сторінці подавалася інформація про важливі події в місті чи Рейхскомісаріаті «Україна» або в зоні військової адміністрації, в основному така інформація друкувалася на 3-й, 4-й сторінках поряд із звичайними оголошеннями і наказами місцевої влади.

Друга сторінка кожного друкованого видання, зазвичай, присвячувалася боротьбі німецькій армії з більшовиками або військовим діям союзників Німеччини на Півдні чи Далекому Сході проти Англії, Франції та США. Тут також часто публікувалися статті про міжнародні події у світі та карикатури на Черчіля, Рузвельта, Сталіна. Четверта сторінка відводилася огляду повсякденного життя населення міст і сіл. Тут розміщалися повідомлення гебітскомісаріатів та оголошення, повідомлялося про роботу театрів, кінотеатрів, йшла культурна хроніка, оповідь про набір дітей до школи та їх навчання, давалися статті на спортивну тематику. З огляду на інформативність 4-ї сторінки, складалося враження, що в окупованій Україні життя вирує повним ходом, а люди щасливі та радісні, немає ані розстрілів, ані конфіскації житла та майна, ані примусового вивезення молоді до Німеччини тощо.

Наразі, типовими були публікації, присвячені настановам, як потрібно виховувати українську молодь і ставити за приклад німецьку, якою повинна бути система навчання та виховання дітей та ін. (Нове Запоріжжя, 1942. № 88. С. 3, 4). У 4-му номері цієї ж газети від 13 січня 1943 р. міститься повідомлення з головної квартири фюрера від 9 січня 1943 р. про переможні бої німецько-фашистської армії між Кавказом і Доном, у Сталінграді і на донському відтинку фронту (Нове Запоріжжя, 1943. № 4. С. 1). Інформація подавалася з позицій переможців, переконуючи місцеве населення у приреченості Червоної армії та її намаганнях протистояти військам Рейху, показувалися досягнення німецької армії і припинувалися дії Червоної армії, часто цифри, що свідчили про знищення радянської техніки чи війська, перебільшувалися.

Підтвердженням характерної схеми побудови і розташування матеріалу буде також 13-й номер газети «Вінницькі вісті» від 28 вересня 1941 р., де на першій сторінці подано зведення за 26 вересня з повідомленням про бойові дії на сході від Києва (Вінницькі вісті, 1941. № 13). У номері 14 газети «Вінницькі вісті» від 1 жовтня на першій сторінці — військове зведення за 28

вересня 1941 р., на 2-й сторінці цього ж номера М. Ільїнський пише про єврейських письменників в Україні, на 3-й сторінці — його ж стаття «Пробудження до нового життя», де автор розповідає, що процесу відродження української культури сприяє саме німецька окупаційна влада, що саме за її допомогою створюються одна за одною українські громадські організації, у складі яких українське населення повною мірою може реалізувати свої творчі здібності та суспільні прагнення. Четверту сторінку присвячено основним положенням «Порядку урядування» (самоврядування). Найцікавішим у цьому «Порядку...» є розділ 2 під назвою «Дух урядування». Тут наголошується на тому, що самоврядування країною вимагає від українців енергії, порядку та гідного ставлення. Усяке політикування заважає відбудові. Урядування мусить керуватися духом українського народу та інтересами німецьких збройних сил. Воно відповідає за те, щоб позбавити народ більшовицької розбещеності та повернути до порядку, до національної дисципліни й ділового піднесення. Урядування повинно дбати про те, щоб притягнути людність до добровільної співучасті, уникаючи при цьому всякого примусу. Потрібна почесна співпраця, особливо в галузях соціальної, санітарної, культурної та спортивної роботи (Вінницькі вісті. 1941. № 14. С. 1–4). Аналогічні установки селянам давала у свій час і Радянська влада. Фактично гітлерівська адміністрація через урядування закликала українське населення до повного підкорення та чіткого виконання своїх службових обов'язків.

У газеті «Сумський вісник» редактор чітко дотримується концепції висвітлення подій. У першому номері цієї газети від 19 жовтня 1941 р. на 1-й сторінці читаємо звернення до українського народу під заголовком «Настав великий радісний час», де автор словами Тараса Шевченка говорить про Україну, про те, як її сплюндрували і привели до загибелі більшовики. Розкриваються великі перспективи перед українським народом: вільна торгівля, повний розвиток приватної ініціативи, дійсно вільна праця, приватна власність і повне духовне розкріпачення (Сумський вісник, 1941. № 1. С. 1). На 2-й сторінці 6-го номера цієї ж газети читаємо статтю про те, що непереможна німецька армія принесла м. Суми справжню свободу, звільнивши його від комуністичного панування, саме тепер громадяни міста почали дихати на повні груди і можуть віддатися мирній наполегливій праці (Сумський вісник, 1941. № 6. С. 2).

Не стала винятком і газета «Нове Українське Слово», що виходила в столиці Української РСР — Києві. 229-й номер цієї газети від 30 вересня 1943 р. також повністю відповідає структурним акцентам побудови інформаційного поля в окупаційній пресі. На 1-й сторінці, як і в переважній більшості газет, — повідомлення про успішні бої

німецької армії в районі Запоріжжя та про великі втрати Радянської Армії. Тут же стаття «Гарант перемоги», де автор стверджує, що саме Радянська Армія прагнула захопити всю Європу, і лише втручання Німеччини зупинило червону навалу. Саме гітлерівська Німеччина виступає у цій статті гарантом миру в Європі. У вересні 1943 р. німецько-фашистські війська відступали під натиском Радянської Армії. Тепер основним завданням гітлерівців було втриматися на окупованих територіях, та й довіра населення вкрай була необхідна. Тому на цій же сторінці надруковано звернення до українського народу про те, що війна знову наближається, українське населення має допомогти німецькій владі⁷.

Через періодичну пресу німецький окупаційний режим створював ілюзію прихильного ставлення гітлерівської влади до українського населення. Постійне наголошування на здобутках та мирній праці в ім'я Великонімеччини, публікації про те, як квітне і розвивається українська культура, постійне зіставлення і порівняння німецького й радянського режимів, звісно, не на користь останнього, на початку війни сприяло тому, що частина населення справді вірила окупаційній владі та співпрацювала з нею.

З перших же днів у всіх газетах, що видавалися в Рейхскомісаріаті «Україна», переважно на 3–4-й сторінках, розповідалося про працю та здобутки українських селян. Одночасно наголошувалося на тому, що українським селянам, щоб отримати високі врожаї, необхідно вчитися, і для цього німецька влада організовує спеціальні сільсько-господарські курси.

Щоб підтримувати необхідні настрої серед населення окупованих територій, окупаційна адміністрація постійно друкувала в газетах інформацію про активність сільськогосподарських працівників, про гарні врожаї, які отримують українські селяни в колективних господарствах, про створення різноманітних організацій та гуртків, що допомагали українським селянам підвищити свій культурний і професійний рівень. У газеті «Волинь» від 7 вересня 1941 р. надруковано статтю про те, як обласний Земельний відділ окружної Управи в м. Рівному, зробивши акцент на продуктивності праці як першооснови добробуту українського селянства, зруйнованого більшовиками, почав організацію гуртків «Сільський господар», у кожній громаді у всій області (Волинь, 1941. 7 вересня. С. 3). Обласний відділ розпочав активну пропаганду серед населення Рівненської області і вже з перших днів своєї діяльності опублікував у цій же газеті звернення до громадян

про те, що Україна завжди була багатою країною, своїми ресурсами вона підтримувала Європу, вона має все необхідне для самостійного господарювання. Але більшовицьке керівництво використало багатства України у своїх великодержавних інтересах. Колгоспи, створені більшовиками, остаточно зруйнували українське село (Волинь, 1941. 7 вересня. С. 3).

Наступним важливим питанням, якому в періодичній пресі приділялася велика увага, була культура та освіта українського населення. Рідше з'являлися публікації про наукові дослідження.

З огляду на концептуальні принципи політики гітлерівської Німеччини щодо культурного розвитку населення східних окупованих територій, зокрема українців, необхідно зазначити, що керівництво Третього Рейху не бажало захоплювати тут розвиток національної свідомості й національної культури. Зокрема щодо освіти Гімлер зазначав, що освіта населення окупованих територій може призвести до непокори окупаційній адміністрації, а це не відповідає колонізаційній політиці нацистської Німеччини (Военно-исторический журнал, 1960. № 1. С. 89). Політика гітлерівського режиму на окупованих територіях зводилася до призупинення культурного розвитку українців та інших народів, знищення їх матеріальних та духовних скарбів.

Але згодом, коли німецьке керівництво зрозуміло, що втрачає свої позиції на фронті, довелося змінювати свої плани, щоб здобути прихильність місцевого населення і змусити його працювати на німецьку армію. І саме тут культура стала тим інструментом, завдяки якому можна було впливати на думки та діяльність мирних жителів.

Переглядаючи періодичну пресу, майже в кожній газеті на 4-й сторінці ми можемо побачити оголошення про відкриття театру, прем'єру того чи іншого спектаклю, демонстрацію кінофільмів. Так, у часописі «Волинь» від 1 січня 1942 р. читаємо звіт про життя українців на окупованих територіях: «Організовано в місті національний театр, який від 9 листопада 1941 р. дає класичні вистави: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля», «Майська ніч». Також на базі колишнього театру мініатюр у Києві організовано «Веселий театр», де показано вистави «Зелений острів» Лєнока, «Торжик» Оверченка. У київському театрі «Мюзик-хол» розробили власний репертуар, до якого ввійшли танці та співи» (Волинь, 1942. 1 січня. С. 4). Газета «Вінницькі вісті» у котрє на 4-й сторінці дає оголошення про те, що міський театр запрошує на оперу в 3-х діях «Запорожець за Дунаєм» (Вінницькі вісті, 1941. № 7. С. 4). А в газеті «Нове Запоріжжя» № 88 за 1944 р. автор розповідає про масовий перегляд українськими глядачами кінофільму німецького виробництва, про враження та естетичну насолоду, які отримали місцеві жителі,

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Фонд 1. Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України. Оп. 22. Спр. 390. Арк. 1-2.

про обговорення, що тривало після його перегляду (Нове Запоріжжя, 1942. № 88. С. 4). Справді, у початковий період окупації українська інтелігенція, яка не евакуювалася внаслідок різних причин і обставин, продовжувала діяти й підтримувати власний народ. Працюючи в освітніх закладах, учителі могли впливати на учнів та їхніх батьків, підтримуючи надію на тимчасовий характер окупації. Інші, навпаки, переконували населення у визвольній місії німецької армії. Більша частина інтелігенції спрямовувала свою діяльність на підтримку в українцях прагнення до звільнення від німецько-фашистських загарбників, серед них О. Теліга, І. Рогач, О. Чемеринський, У. Самчук, І. Тиктор та ін.

Щоб підтвердити цю думку, треба зазначити, що в газетах часто публікувалися статті, присвячені пропаганді гарного життя та працевлаштування молоді в Німеччині. У таких статтях, як правило, йшлося про те, як обладнані робочі місця українських працівників на підприємствах Німеччини, який веселий і безтурботний у них відпочинок: постановка художніх святкових вистав рідною мовою, німецькі видавництва випускають книжки для українських робітників українською мовою і забезпечують ними табори з українськими робітниками, які веселі вечори та спортивні змагання влаштовуються для них (Сумський вісник, 1943. № 13. С. 4).

Газети друкували не лише статті, а й пропагандистські фотознімки та відеоматеріали, які були підготовлені Міністерством народної освіти і пропаганди. На них поставали мальовничі пейзажі Німеччини, а також портрети відправлених на роботу до Німеччини українців: гарно вдягнені, усміхнені, щасливі, з радістю працюють за верстатами та відпочивають після трудового дня. У цих же газетах публікували листи українських робітників з Німеччини з певними коментарями, закликами приєднатися до них й інших молодих людей заради майбутнього України (Гальчак С.Д., 2004. С. 57).

Надзвичайно ефективним інструментом поширення необхідної інформації стали карикатури, які містились у газетних номерах більшості обласних газет.

На початок Другої світової війни вже існувало два види політичних карикатур: карикатури активного сприйняття і карикатури пасивного сприйняття. Карикатури активного сприйняття

передбачають багату уяву підготовленого читача і надання йому свободи інтерпретації через деперсоніфікацію героїв. Але населення окупованих територій перебувало в особливих умовах, спочатку під тиском більшовицької пропаганди, а потім гітлерівської інформаційної атаки. Німецька окупаційна адміністрація використовувала карикатури пасивного сприйняття, які не вимагали особливої рефлексії над зображенням. Можливості інтерпретувати карикатуру по-своєму практично не було, тому що вона супроводжувалася завжди певним написом, який заздалегідь нав'язував чужу думку. Карикатура посіла важливе місце не лише в газетах, а й у листівках, брошурах (Стернин Г.Ю., 1970. С. 428).

Окрім періодичних видань, на територію Рейхскомісаріату «Україна» завозили різноманітну літературу. Книжки з фашистської Німеччини розподіляли в бібліотеки, що ще залишилися, у читальні, які відкривались у містах з метою розповсюдження необхідної інформації. Фактично вони ставали центрами пропаганди.

Таким чином, німецька окупаційна адміністрація в Україні, маючи на меті створити інформаційний простір, на перше місце в цьому завданні поставила періодичну пресу. Вона застосовувала різні форми пропаганди, видаючи газети і часописи українською мовою; демонструючи в кіно-театрах спеціальні фільми; випускаючи наочну агітацію у формі плакатів і листівок, а також документальних виставок; влаштовуючи театральні постановки, радіопередачі українською, російською та іншими мовами, вдавалася до найсучасніших на той час методів використання преси в умовах війни.

Населення тимчасово окупованих територій потребувало новин як єдиної можливості орієнтуватись у тих складних умовах. Саме тому гітлерівське керівництво використовувало пресу як один із дієвих засобів впливу не лише на думку, а й на свідомість населення. Німецька окупаційна влада намагалася скористатися інформаційною жагою, що панувала після відступу радянських військ, і заповнити такий вакуум власною пропагандою. З цією метою майже в кожній області, районі, місті видавалися газети й часописи. У сільській місцевості, де газети мало поширювались, влаштовувались спеціальні дошки, де вивішували окремі випуски з коментарями місцевої влади.

ДЖЕРЕЛА

1. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна. *Наукові записки ІПНЕНД*, 2006. Вип. 31. С. 16–27.
2. Великая Отечественная война 1941–1945: энциклопедия / глав. ред. М. М. Козлов. Москва : Советская энциклопедия, 1985. 832 с.
3. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 13.

4. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 14.
5. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 16.
6. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1941. № 7.
7. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1942. № 63.
8. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1942. № 63.
9. Вінницькі вісті. (Вінниця). 1943. № 56.
10. Военно-исторический журнал. 1960. № 1.
11. Волинь. (Рівне). 1941. 12 вересня.
12. Волинь. (Рівне). 1941. 12 лютого.
13. Волинь. (Рівне). 1941. 7 вересня.
14. Волинь. (Рівне). 1942. 1 січня.
15. Волинь. (Рівне). 1943. 25 листопада.
16. Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху. Вінниця : Книга-Вега, 2004. 343 с.
17. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах / сост. и авт коммент. С. Л. Авербух. Киев: Украинский Центр изучения Холокоста, 2005. 224 с.
18. Жадов А.С. Четыре года войны. Москва: Воениздат, 1978. URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/.
19. Ивлев И.А., Юденков А.Ф. Оружие контрпропаганды: советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1988. 277 с.
20. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / упоряд. А. А. Батюк. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР. 1963. 274 с.
21. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 76.
22. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 88.
23. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1942. № 88.
24. Нове Запоріжжя. (Запоріжжя). 1943. № 4.
25. Общественно-политическая жизнь трудящихся Украины в годы Великой Отечественной войны / отв. ред. М. В. Коваль. Київ: Наук. думка, 1988. 231 с.
26. Стельникович С.В. Офіційна україномовна преса Генерального округу «Житомир» (1941–1944 рр.). *Гуржіївські читання*. 2013. 6. С. 235–237. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_91.
27. Стернин Г.Ю. Карикатура. Большая советская энциклопедия. Т. 11. Москва. 1970. С. 428.
28. Сумський віник. (Суми). 1941. № 6.
29. Сумський вісник. (Суми). 1941. №1.
30. Сумський вісник. (Суми). 1943. № 13.
31. Україна Другій світовій війні у документах / зібрав і впорядкував В. Косик. Т. 2. Львів, б/в, 1998. 384 с.
32. Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату Україна: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.). *Наукові записки ІПІЕНД*. 2006. Вип. 31. С. 51–68.
33. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні – грудні 1941 р. *Київська старовина*. 2006. № 3. С. 123–131.
34. Armstrong, John A. (1990). *Ukrainian Nationalism*. 3d ed. Englewood, Colorado: Ukrainian Acad. Press, A Division of Libraries, 271 p.

REFERENCES

1. Armstrong, John A. (1990). *Ukrainian nationalism*. Colorado: Ukrainian Acad. Press, A Division of Libraries [in Ukrainian].
2. Averbukh, S. L. (Comp.). (2005). *Gitlerovskaia propaganda yudofobii v proklamatsiakh i karikaturakh*. Kiev: Ukrainskii Tsentz izucheniia Holokosta [in Russian].
3. Batiuk, A. A. (Comp.). (1963). *Nimetsko-fashystsksii okupatsiinyi rezhym na Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Berkhof, K. (2006). Antisemitizm v ukrainomovnykh vydanniakh u Raikhskomisariati Ukraina. *Naukovi zapysky IPIEND*, 31, 16–27 [in Ukrainian].
5. Cherniakov, B. (2006). Okupatsiina presa Raikhskomisariatu Ukraina: rozbudova i funktsionuvannia (1941–1943 rr.). *Naukovi zapysky IPIEND*, 31, 51–68 [in Ukrainian].
6. Halchak, S. D. (2004). “Skhidni robitnyky” z Podillia u Tretomu reikhu. Vinnytsia: Knyha-Veha [in Ukrainian].
7. Iaremenko, V. (2006). Presa v reikhskomisariati “Ukraina” pid chas nimetskoii okupatsii u lypni – hrudni 1941 r. *Kyivska starovyna*, 3, 123–131 [in Ukrainian].
8. Ivlev, I. A. & Judenkov, A. F. (1988). Oruzhie kontrpropagandy, Sovetskaia propaganda sredi naseleniia okkupirovannoi territorii SSSR. Sbornik materialov. Moskva: “Mysl” [in Russian].
9. Kosyk, V. (Ed.). (1998). *Ukraina Druhii svitovii viini u dokumentakh*. Vol. 2, Lviv [in Ukrainian].

10. Koval, M. V. (Ed.). (1988). *Obshestvenno-politicheskaia zhizn trudiashihsia Ukrainy v gody Velikoi Otechestvennoi voiny*. Kyiv: "Naukova dumka" [in Russian].
11. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 76 [in Ukrainian].
12. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 88 [in Ukrainian].
13. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1942. № 88 [in Ukrainian].
14. Nove Zaporizhzhia. (Zaporizhzhia). 1943. № 4 [in Ukrainian].
15. Stelnykovych, S. V. (2013). Ofitsiina ukrainomovna presa Heneralnoho okruhu "Zhytomyr" (1941–1944 rr.). *Hurzhiivski chytannia*, 6, 235–237 [in Ukrainian].
URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2013_6_91
16. Sternin, G. Yu. (1970). Karikatura. In A. M. Prokhorov (Ed.), *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia* (Vol. 11, p. 428) [in Russian].
17. Sumsnyi vinyk. (Sumy). 1941. № 6 [in Ukrainian].
18. Sumsnyi visnyk. (Sumy). 1941. №1 [in Ukrainian].
19. Sumsnyi visnyk. (Sumy). 1943. № 13 [in Ukrainian].
20. Kozlov, M. M. (Ed.) (1985). *Velikaia Otechestvennaia voina 1941–1945*.
21. Moskva: "Sovetskaia entsiklopediia". [in Russian].
22. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 13 [in Ukrainian].
23. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 14 [in Ukrainian].
24. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 16 [in Ukrainian].
25. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1941). № 7 [in Ukrainian].
26. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1942). № 63 [in Ukrainian].
27. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1942). № 63 [in Ukrainian].
28. Vinnytski visti. (Vinnytsia). (1943). № 56 [in Ukrainian].
29. *Voiennno-istoricheskii zhurnal*. (1960). № 1, pp. 37–42 [in Ukrainian].
30. Volyn. (Rivne). (1941). 12 liutoho [in Ukrainian].
31. Volyn. (Rivne). (1941). 12 veresnia [in Ukrainian].
32. Volyn. (Rivne). (1941). 7 veresnia [in Ukrainian].
33. Volyn. (Rivne). (1942). 1 sichnia [in Ukrainian].
34. Volyn. (Rivne). (1943). 25 lystopada [in Ukrainian].
35. Zhadov, A. S. (1978). *Chetyre goda voiny*. Moskva: Voenizdat [in Russian].
URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/zhadov_as/05.html/

Дата надходження статті до редакції: 05.10.2020.